

פורסם ב"תרבות דמוקרטית", גיליון 17, 2017 (עמ' 109-130)

קולות חדשים בעיתונות החרדית או אותה גברת בשינוי אדרת?

אינס גבל וורדה וסרמן

האוניברסיטה הפתוחה

תקציר

המאמר הנוכחי בוחן את ההבניה החברתית של דמותו של ה"חרדי החדש" כפי שהיא באה לידי ביטוי בשיח החרדי, וליתר דיוק במגזין החרדי "משפחה", המספק כר פורה להשמעת קולות אלטרנטיביים. בניסיון לחשוף כיצד הקולות האלטרנטיביים הללו נבנים בחברה שמרנית ביותר, מאמר זה בוחן את האופנים שבהם מתנהל משא ומתן דיסקורסיבי סביב המחלוקת על ההשכלה הגבוהה כאחת מסוגיות המפתח בקהילה זו. המאמר מאפשר הצצה אל הדרכים שבהן קבוצה חברתית מסוימת, המכונה לרוב בשם "חרדים חדשים", מתמודדת עם המתח שבין הרצון להשתייך לקהילה לבין הממשקים המרובים עם החברה החילונית.

בהתבסס על ניתוח תוכן איכותי של 229 מאמרים שפורסמו בשבועון "משפחה", המאמר מציג ארבע אסטרטגיות דיסקורסיביות החותרות תחת הסמכות הרבנית ההגמונית: ריכוך, שעטנז דיסקורסיבי, התגרות מכוונת וגלויה וטריוויאליזציה.

תרומתו של המאמר היא כפולה: (א) המחקר מבקש לתרום לספרות הקיימת אודות התמורות בחברה החרדית על ידי חשיפת האופי המורכב וההטרונגי של קהילה זו; (ב) מאמר זה בוחן את תפקידה של העיתונות בעידוד הצמיחה של שיח אלטרנטיבי בחברה שמרנית.

This study examines the emerging discourse in the media regarding the lifestyle characteristics of the "new ultra-Orthodox" focusing on the struggle for a higher education. Based on the analysis of texts relating to higher education as published in the ultra-Orthodox *Mishpacha (Family)* weekly magazine between 2002 and 2013, the article seeks to expose the various strategies by which the weekly juggles between modernity and conservatism, thus constructing a dialogue that echoes the daily practices of the "new ultra-Orthodox." The present study identifies four discursive strategies that are employed in the negotiation on the identity of the "new ultra-Orthodox" and reflect the complexity of a non-linear process of change. These strategies demonstrate not only the dynamic nature of the resistance within the ultra-Orthodox community, but also the construction of a liminal identity, which allows the "new ultra-Orthodox" to belong to the ultra-Orthodox community while acting in the secular world.

מבוא

בשנים האחרונות מתקיים דיון ציבורי ער בנוגע למידת השתלבותו של הציבור החרדי בחברה הישראלית, הן בצבא והן בחיים האזרחיים, ולבחינתם מחדש של האידאליים "תרבות המובלעת"¹ ו"חברת הלומדים"². תהליכים כלכליים, דמוגרפיים וחברתיים הובילו להעמקת העוני בקהילה החרדית ולחיפוש אחר פתרונות למצוקה הכלכלית, והממשלה מעודדת רכישת השכלה גבוהה והשתלבות בשוק העבודה כאמצעים לסיוע במציאת פתרונות כאלה. על רקע זה העמיקו השסעים בתוך הקהילה החרדית: בקצה האחד קוראים זרמים מסוימים להעמקת ההיבדלות וטיפוח "חברת הלומדים", ואילו בקצה האחר צומח מעמד ביניים חרדי, המעורה בחיים הכלכליים, החברתיים והתרבותיים החילוניים ואף קורא לאימוץ המודרנה (מעמד שזכה לשם "חרדי חדש" או "חרדי מודרני")³. בד בבד עם מחלוקות אידאולוגיות אלו, וכדי להקל את קשייהם הכלכליים, נוצרה מציאות חברתית וכלכלית שאילצה חרדים רבים לפנות אל ההשכלה הגבוהה ואל אפיק תעסוקתי, ומספר החרדים הלומדים כיום במוסדות להשכלה גבוהה הולך וגדל.

המחקר המתואר במאמר זה מתמקד במאבק על תפקידה של ההשכלה הגבוהה בהבניית דמותו של החרדי החדש, כפי שזו באה לידי ביטוי בשבועון "משפחה", אחד העיתונים המסחריים הפופולריים ביותר בחברה החרדית, המציג קולות אלטרנטיביים חדשים. מקרה הבוחן של השבועון "משפחה" שופך אור על קולות חתרניים חדשים שנשמעים בזירה הציבורית החרדית ומאלצים את ההנהגה הרבנית לנהל אתם משא ומתן, אך למרות מרכזיותם טרם זכו להתייחסות מחקרית נאותה. מטרת מחקר זה היא אפוא לבחון את המשא ומתן השיחי (דיסקורסיבי) עם האג'נדה השמרנית בנושא ההשכלה הגבוהה, והאופנים שבהם הוא מתנהל על גבי דפי העיתונות האלטרנטיבית. בהתבסס על ניתוח טקסטים הנוגעים להשכלה גבוהה החל משנת 2002 ועד 2013 מבקש המחקר הנוכחי לחשוף את האסטרטגיות השונות שבאמצעותן מלהטט השבועון בין מודרנה לבין שמרנות ויוצר שיח העשוי לתאום את אופני הפרשנות האלטרנטיבית של הקהילה החרדית החדשה.⁴

הבחירה בניתוח טקסטים תקשורתיים איננה מקרית, שכן השיח התקשורתי מתנהל במבנה חברתי נתון ומשקף את מערכי הכוח בו ואת התפיסות והאידאולוגיות הקיימות, ובו בזמן יש לו פוטנציאל להשפיע על המערכת החברתית ואף להבנות אותה. השיח העיתונאי נתפס אפוא כפרקטיקה חברתית שאינה רק משקפת מציאות אלא גם מכוננת אותה, ולפיכך היא הנה סוכן שינוי מרכזי גם בחברה שמרנית כמו החברה החרדית.⁵

החידוש במחקר המוצע הוא כפול: ראשית, מחקר זה הנו חוליה נוספת בשרשרת המחקרים הנוגעים לתמורות האחרונות בחברה החרדית. ואולם, בעוד מרבית הספרות העוסקת בתמורות בחברה החרדית ממוקדת בניתוח של ממדי השינוי בחברה והשלכות אפשריות בעתיד, המחקר הנוכחי בוחן את

¹ עמנואל סיון "תרבות המובלעת" אלפיים: כתב עת רב תחומי לעיון, הגות וספרות 4, 45 (1991).

² מנחם פרידמן *החברה החרדית* (ירושלים, מכון ירושלים לחקר ישראל, 1991).

³ חיים זיכרמן ולי כהנר *חרדיות מודרנית: מעמד ביניים חרדי בישראל* (ירושלים, המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2012).

⁴ אהוד שפיגל "לגופם של השקפות והלכות רוח": החברה החרדית בתור 'קהילת פרשנות' "סוגיות חברתיות בישראל 16, 7 (2013).

⁵ יעקב לופו *מפנה בחברה הישראלית: הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים* (ירושלים, פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 2003).

האסטרטגיות המופעלות בפועל לצורך שינוי החברה ואתגור הסטטוס-קוו השמרני. המחקר חושף את מורכבותו של תהליך המשא ומתן עם ההגמוניה הרבנית: אין מדובר בדיכטומיה פשטנית של קבלת ההגמוניה או התנגדות לה, אלא בשיקופם של גיוון ודיאלקטיקה של דחייה וקבלה בו-זמנית כפי שהם באים לידי ביטוי בשיח התקשורתי.

שנית, המחקר מבקש לתרום לחקר התקשורת החרדית כנדבך מרכזי בתרבות החרדית המתגבשת, ומלמד על הלכי רוח הן בקרב ההנהגה החרדית והן בקרב חברי הקהילה. מרבית המחקרים שעסקו בתקשורת חרדית מתארים את תפקידה של התקשורת בביסוס ההגמוניה וחיזוקה,⁶ ואילו המחקרים הספורים שעסקו בחתרנות⁷ בחנו את גילויי ההתנגדות באמצעות מחקרי קהל (קרי אופני השימוש והחשיפה לתקשורת או פרשנות של תכנים תקשורתיים), ובייחוד קהל של נשים. ואולם, טרם נחקרה ההתנגדות להגמוניה דרך בחינת השיח התקשורתי עצמו והמשא ומתן עם ההגמוניה המתנהל באמצעות שיח זה.⁸ יתר על כן, ספרות המחקר נוטה להספיד את העיתון המודפס ככלי תקשורת אלטרנטיבי וטוענת כי רובו של השיח האלטרנטיבי עובר היום אל המדיום האינטרנטי.⁹ עם זאת, בניגוד לדגש המחקרי בטכנולוגיות חדשניות והאיום שהן נושאות למבנה ההגמוני, בוחן מחקר זה כיצד צומח שיח אלטרנטיבי באמצעי תקשורת שהוא מסורתי באופיו (דהיינו עיתון מודפס ולא פלטפורמה אינטרנטית).

התקשורת כסוכן לשינוי חברתי

תקשורת הייתה מאז ומתמיד מקור לעוצמה, לכוח, לכוח-נגד (counter-power) ולשינוי חברתי בשל יכולתה להשפיע על דפוסי החשיבה והאמונה של קהל הקוראים, ועל כן אליטות וקבוצות פריפריאליות החותרות לעוצמה חברתית נאבקות עליה. הואיל ומאבקי הכוח החברתיים מתנהלים בשני מישורים, התודעתי והאידיאולוגי, יש בכוחו של השיח התקשורתי לדכא או לשחרר קבוצות או יחידים, לאחד או לפצל את החברה, לקדם או למנוע שינוי חברתי, והכול בו-זמנית.¹⁰

חוקרי המדיה בשנים האחרונות חלוקים ביניהם באשר לתרומתה של התקשורת לשינויים חברתיים מהותיים. רוב המחקר בתחום התקשורת, לרבות השפעותיה, התנהלותה ויחסי הגומלין שלה עם מוסדות חברתיים שונים, יוצא מנקודת ראות ביקורתית, שלפיה התקשורת פועלת לשימור הסדר החברתי וכוון

⁶ראו למשל, Yoel Cohen God, *Jews and the Media: Religion and Israel's Media* (New York: Routledge, 2012); ראו גם קימי קפלן בסוד השיח החרדי (ירושלים, מרכז זלמן שזר, 2007); מנחם מיכלסון "עיתונות חרדית בישראל" בתוך **אמצעי תקשורת המונים בישראל - מקראה** 218–232 (דן כספי ויחיאל לימור, עורכים, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, 1998).

⁷ראו, למשל, Oren Livio and Keren Tenenboim-Weinblatt "Discursive Legitimation of a Controversial Technology: Ultra-orthodox Jewish Women in Israel and the Internet" 10 *The Communication Review*; ראו גם רבקה נריה בן שחר **הנשים החרדיות והעיתונות החרדית: אופני הקריאה וההתקבלות** (ירושלים: האוניברסיטה העברית, 2008).

⁸למעט מאמרו של אורלי צרפתי ועירית זאבי "מדברים כהלכה: על הרטוריקה של פרסומות בעיתונות החרדית" **מסגרות מדיה** 89, 8 (2012).

⁹ראו, למשל, Chris Atton "Current Issues in Alternative Media Research" 1 *Sociology Compass*, pp. 17-27 (2007).

¹⁰Denis McQuail *Mass Communication Theory* (London: Sage, 2010).

של אליטות פוליטיות ותרבותיות. החיבור בין התקשורת לבין האליטות נוצר במעגלים שונים ומשלימים: ראשית, אמצעי התקשורת נשלטים על ידי אליטה של בעלי הון; הרקע הסוציו-אקונומי של רבים מאנשי התקשורת הוא בינוני-גבוה, ולעתים קרובות הם אף שואפים להידמות לאליטות.¹¹ שנית, הנושאים המסוקרים בתקשורת ואופני הסיקור שלהם מותאמים לצרכים ולאינטרסים של האליטות.¹² שלישית, העבודה העיתונאית מתבססת על מקורות מידע זמינים הנתפסים כאמינים. במרבית המקרים אנשי ממשל או אליטות כלכליות הם שיהיו מקור המידע העיקרי, ולכן הנרטיב המוצג בתקשורת תואם את תפיסת העולם של השכבות העליונות בחברה.

מנגד, תאוריות הממוקדות בתקשורת אלטרנטיבית רואות במדיה כלי רב-חשיבות למחאה חברתית או לשינוי חברתי, והן מניחות כי אקטיביזם תקשורתי הנו אמצעי אפקטיבי להגדרת בעיות חברתיות, להעלאת מודעות לנושאים שונים ולגיוס תומכים ומשאבים לאידאולוגיות חברתיות חדשות וחתרניות.¹³ לדברי האקט וקארול,¹⁴ לא זו בלבד שלשילוב בין התקשורת האלטרנטיבית לבין אקטיביזם תקשורתי יש השפעה עצומה ככלי פוליטי לקידום אג'נדות, אלא בכוחו לפעול גם לקידום הטובין הקולקטיביים, גם בשל תוכני התקשורת וגם משום שהוא מעודד דו-שיח דמוקרטי. לפיכך, שינוי עמוק בשיח התקשורתי איננו נתפס רק כאמצעי במאבק הפוליטי של התקשורת האלטרנטיבית, אלא הנו מטרה אידאולוגית בפני עצמה.

בה בעת עשויה התקשורת האלטרנטיבית לשמש כלי חיוני להבניית קהילות בעלות תודעה של שותפות גורל, לעיצוב תודעה קהילתית, להגדרת זהות קולקטיבית, להעצמה של קבוצות מודרות ולשיפור דימוין בעיני עצמן ובעיני אחרים. לתקשורת יש תפקיד חשוב בהבנייתן של אותן "קהילות מדומיינות",¹⁵ שכן היא מעצבת נרטיב משותף שמשרטט את מאפייני הקהילה, קורותיה וציפיותיה לעתיד. יתר על כן, עצם הקריאה בעיתון אלטרנטיבי הופכת לטקס חברתי משותף, שבו שותפים כל חברי הקהילה המדומיינת; קריאה זו אף חושפת את הקורא לדמויות המהוות מודל להזדהות בשל היותן בעלות מאפיינים דומים לאלו שלו. לסוג זה של תקשורת יש משמעות במיוחד עבור "קבוצות אילמות",¹⁶ שקולן אינו נשמע בתקשורת ההגמונית ואין בה ייצוג כלשהו למאפייניהן ולאורח חייהן.

התקשורת האלטרנטיבית מתנהלת במגוון רחב של ערוצים, וביניהם עיתונות מקומית או מגזרית, תחנות רדיו פיראטיות, ערוצי טלוויזיה עצמאיים ואינטרנט. עם צמיחת העיתונות האלטרנטיבית והתפשטותה

¹¹ Barbara Gray and Jennifer J. Kish-Gephart "Encountering Social Class Differences at Work: How 'Class Work' Perpetuates Inequality" 38 *Academy of Management Review* 4, pp. 670-699 (2013).

¹² Denis McQuail *Mass Communication Theory*, supra note 10.

¹³ ראו, למשל, Chris Atton "A Reassessment of the Alternative Press" 21 *Media, Culture & Society*, pp. 51-76 (1999); Chris Atton *Alternative Media* (London: Sage, 2001); Chris Atton "What is 'Alternative' Journalism?" 4 *Journalism*, pp. 267-272 (2003).

¹⁴ Robert Hackett and William Carroll *Remaking Media: The Struggle to Democratize Public Communication* (London, Routledge, 2006).

¹⁵ Benedict Anderson *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London, Verso, 2006).

¹⁶ Mark P. Orbe "Laying the Foundation for Co-Cultural Communication theory: An Inductive Approach to Studying 'Non-Dominant' Communication Strategies and the Factors that Influence them" 47 *Communication Studies* 3, pp. 157-176 (1996).

הורחבה גם ההגדרה התאורטית של התופעה: בעוד בשנות השישים של המאה העשרים הוגדרה התקשורת האלטרנטיבית "מהפכנית" ו"רדיקלית" (ברוח תנועות המחאה של אותה תקופה), הורחבה בשנים האחרונות ההגדרה אל "תקשורת מיעוטים",¹⁷ "תקשורת קהילתית"¹⁸ ו"תקשורת האזרחים".¹⁹ ההגדרה הרחבה מאפשרת לדון במנעד רחב יותר של תופעות התנגדות, סמויה או גלויה, המתקיימות בתקשורת ובאמצעותה. כך, למשל, העובדה שמרבית הספרות שנכתבה בעבר ביחס לתקשורת הרדיקלית התייחסה רק לתנועות חברתיות מאורגנות, שיש בהן מידה כלשהי של מיסוד והתארגנות, לא אפשרה דיון בהתנגדות בלתי ממוסדת או חסרת הנהגה מוכרת. הרחבה זו של הגדרת התקשורת האלטרנטיבית אפשרה, למשל, לדון בתפקיד שהיא מילאה בתנועות המחאה החברתית הבלתי ממוסדות שצמחו ברחבי העולם ובאופן ששימשה כלי שרת בידיהם של חברי קהילה רחבה ובלתי מאורגנת.²⁰

ההסתכלות הרחבה יותר על מנעד התופעות הכלולות בחקר תקשורת אלטרנטיבית אפשרה לבחון דפוסי מחאה שונים, שאינם בהכרח ישירים או מהפכניים. ואולם, ניתן להבחין גם בצורות התנגדות הנעות בין היענות לדחייה ומבטאות תהליכי משא ומתן מתמשך ורב-ממדי עם הערכים ההגמוניים. לפיכך, יעדיה של התקשורת האלטרנטיבית אינם בהכרח שינוי חברתי מהפכני, המשנה את פני הקהילה והנהגתה, אלא הם מבטאים מעין "ריקוד" בין קבלת ההגמוניה לבין שלילתה, בין קונפורמיות לבין מרדנות. עם זאת, בעוד הספרות הקיימת עסקה במתח שבין היענות לדחייה בהקשר של חקר התקבלות ופרשנות של קהל הקוראים,²¹ טרם נבחנו הדרכים שבהן נבנית דו-ערכיות (דואליות) זו בטקסט עצמו.

כדי להתחקות אחר האופנים שבהם "מתכתב" השיח האלטרנטיבי עם זה ההגמוני, מגיב לו, מאתגר אותו ומתגבש ביחס אליו, יש לבחון את ההקשר התרבותי והאידיאולוגי הייחודי שבו הוא מתנהל ואת הנסיבות הפוליטיות המאפשרות את צמיחתו. לפיכך, טוען אטון,²² מובילי חקר התקשורת האלטרנטיבית, אי-אפשר לחקור את סוג התקשורת הזה כתופעה אוניברסלית שמופיעה קבועים וידועים מראש, אלא כתופעה דיאלוגית ותהליכית. כך, למשל, במחקר על התקשורת האלטרנטיבית, שנערך באוסטרליה,

¹⁷Dan Caspi and Nelly Elias "Don't Patronize me: Media-by and Media-for Minorities" 34 **Ethnic and Racial Studies**, pp. 62-82.

¹⁸Mark Deuze "Ethnic Media, Community Media and Participatory Culture" 7 **Journalism**, pp. 262-280.

¹⁹Clemencia Rodriguez **Fissures in the Mediascape: An International Study of Citizen's Media** (Cresskill, Hampton Press, 2001).

²⁰ראו, למשל, Philip N. Howard, Aiden Duffy, DeenFreelon, MuzammilHussain, Will Mari, and MarwaMazaid. "Opening Closed regimes: What was the Role of Social Media during the Arab Spring?" Working paper, **Project on Information Technology and Political Islam** (2011). במאמר זה הם מראים כיצד תקשורת אלטרנטיבית שהופצה באמצעות טוויטר ויו-טיוב לא רק שימשה כלי בידי הקהילה להפצת רעיונות דמוקרטיים אל מעבר לגבולות הקהילה, אלא גם יצרה קהילה של משתמשי המדיום האלטרנטיבי.
²¹ראו, למשל, רבקה נריה בן שחר **הנשיבהחרדיותוהעיתונותהחרדית: אופנייהקריאהוההתקבלות**, לעיל, הי"ש 7; וגם ראו

Oren Livio and Keren Tenenboim-Weinblatt **Discursive Legitimation of a Controversial Technology: Ultra-orthodox Jewish Women in Israel and the Internet**, supra note 7.

²²Chris Atton **Current Issues in Alternative Media Research**, supra note 9.

טוענים פורד ואחרים²³ כי בחינת ההקשר המקומי היא שמאפשרת לראות בעיתונות אלטרנטיבית תהליך של העצמה תרבותית של קהילות מקומיות שצומחות "מלמטה למעלה" (grassroots). המחקר הנוכחי מבקש לבחון גרסה מקומית של תקשורת חרדית אלטרנטיבית הצומחת בתוך הקשר של חברה חרדית שמרנית, הנתונה ללחצים והשפעות מצד החברה החילונית הכללית. גרסה ייחודית זו מבטאת אג'נדות חברתיות חדשות הצומחות בשנים האחרונות מלמטה למעלה במטרה לחתור לשינוי חברתי ולתת ייצוג ולגיטימציה לאורח חיים של קבוצה הולכת וגדלה בתוך הקהילה החרדית, מבלי לערער על הנחות היסוד שלה. הערוץ התקשורתי האלטרנטיבי מעמיק את תהליך הדמוקרטיזציה של החברה בנותנו במה לזרמים שונים בקהילה שקולם לא נשמע עד כה, ובה בעת הוא מבנה תודעה של קהילה מדומיינת המאחדת את חבריה של הקבוצה האלטרנטיבית. יתר על כן, מרבית המחקר הקיים על העיתונות האלטרנטיבית התמקד בזהותם החברתית והפוליטית של הכותבים, בתכנים, במקורות המידע ובדרכי ההפצה של תקשורת אלטרנטיבית, ואילו המחקר הנוכחי מתמקד בפרקטיקות שיחיות של התנגדות ובאסטרטגיות של שיח לא זכו עד כה לתשומת לב מחקרית ראויה.

תקשורת בהברה החרדית

לצד אמצעי התקשורת החילוניים פיתחה החברה החרדית במשך השנים מערכת תקשורתית ענפה ומגוונת, הכוללת עיתונים מודפסים (יומונים, שבועונים, ירחונים ותקופונים), תחנות רדיו, אתרי אינטרנט ופשווקוילים. את כל אלה אפשר לתייג כסוג של תקשורת אלטרנטיבית לעיתונות הממסדית החילונית, משום שהם מציגים חלופה תוכנית ורעיונית לקו המוביל בעיתונות הכללית ומשום שמלכתחילה הם הוקמו כדי למנוע חשיפה לעולם החילוני ובכך להעמיק את ההיבדלות של הקהילה החרדית. הרצון לפתח כלי תקשורת המתאימים לאורח החיים של החברה החרדית ולמאפייניה איננו חדש. שורשיה של העיתונות החרדית טמונים בקהילות במזרח אירופה במאה התשע עשרה, שם התגבשה התפיסה שעיתונות אלטרנטיבית הנה כלי חיוני שנועד להפיץ את עמדות הרבנים ולזכותם בתמיכה ציבורית. קפלן,²⁴ בסקירה מקיפה של יסודות העיתונות החרדית החל מהמאה התשע עשרה, מתאר את ההתפתחויות החברתיות והתרבותיות באותה התקופה – וביניהן תהליך החילון, הפנמת ערכים מודרניים והקמת התנועה הציונית – ואת האופן שבו השפיעו אלה על התקשורת היהודית והובילו את החברה החרדית לעמדת התנגדות שנועדה לשמר את אורח החיים הייחודי של הקהילה. לתקשורת החרדית יש פונקציות חברתיות דומות לאלה של התקשורת החילונית: הפצת מידע ופרשנותו, גיוס תמיכה למטרות קהילתיות, בידור וסוציאליזציה לחברה, לערכיה ולאורחות חייה. עם זאת, היא נבדלת מהעיתונות החילונית בכמה היבטים: ראשית, בעוד התקשורת החילונית מקדשת את העיקרון של

²³Susan Forde, Kerrie Foxwell, and Michael Meadows "Creating a Community Public Sphere: Community Radio as a Cultural Resource 103 **Media International Australia, Incorporating Culture & Policy**, pp. 56-67 (2002).

²⁴קימי קפלן "רבות רעו"ת צדיק": קווים לתולדות העיתונות החרדית בישראל, למאפייניה ולהתפתחותה (תל אביב: מכון חיים הרצוג לתקשורת חברה ופוליטיקה, 2006).

"זכות הציבור לדעת", התקשורת החרדית דוגלת ב"זכות הציבור לא לדעת".²⁵ במילים אחרות, יש תחומים שבהם המידע נמנע מהציבור מסיבות שונות (חשש ללשון הרע, סוגיות הקשורות בצניעות, יש במידע פוטנציאל לערער את הערכים המרכזיים וההיררכיה ההגמונית). שנית, בעוד מרבית התקשורת החילונית היא מסחרית וחותרת לעצמאות, התקשורת החרדית היא לרוב מפלגתית (או לפחות מזוהה עם הנהגה רבנית מסוימת), ועד לפני כעשור הייתה ברובה גם בלתי מסחרית. שלישית, נוסף על חוקי המדינה, לכל ארגון תקשורת חרדית יש ועדה רוחנית המורכבת מרבנים אשר נותנים גושפנקא לתכנים המתפרסמים או מונעים גושפנקא כזאת. רביעית, תפוצת העיתונים החרדיים דלה בהרבה מזו החילונית בשל ממדיה המצומצמים של אוכלוסיית הקוראים הפוטנציאליים, ולכן התחרות ביניהם גדולה. חמישית, בעוד בציבור החילוני קוראים נוטים להחליף עיתונים בקלות יחסית, בהתאם לאיכות העיתון ולטעמו של הצרכן, במגזר החרדי הקוראים אינם רוצים לצרוך עיתונות שאיננה מותרת על ידי הרבנים של הזרם הדתי שלהם או מנועים מצריכתה של עיתונות כזו. באופן כללי, ניתן לומר כי המאפיין המרכזי של העיתונות החרדית הוא היותה אידאולוגית ביסודה, וגם העיתונים המסחריים החדשים עדיין פועלים בתוך המסגרת האידאולוגית של הקהילה החרדית.²⁶

מפת התקשורת החרדית בישראל כיום הנה מגוונת ועשירה במיוחד: היא כוללת את העיתון "הפלס", יומון חרדי ליטאי המזוהה עם הפלגים השמרניים ביותר, שני עיתונים מפלגתיים יומיים ותיקים יותר – "יתד נאמן" (השייך למפלגת דגל התורה) ו"המודיע" (המזוהה עם אגודת ישראל), כ-30 כתבי עת, ביניהם שבועונים, ירחונים ותקופונים (הנפוצים ביותר הם "משפחה" ו"בקהילה"), אתרי אינטרנט (כמו "בחדרי חרדים" ו"כיכר השבת"), תחנות רדיו (כמו "קול ברמה") ורשת מקומונים (כגון "קו עיתונות"). בד בבד עם אלה מתפרסמים מספר רב של עלוני בתי כנסת ופרסומים אחרים הזוכים לפופולריות רבה בקרב הציבור החרדי. נוסף על רשימה זו של כתבי עת המתפרסמים בעברית יוצאים לאור גם פרסומים רבים ביידיש ובאנגלית. נריה בן שחר²⁷ מסווגת את העיתונים הללו לעיתונים מכווני-רווח ולאלו שהם מכווני-שירות (אם כי, לדידה, מדובר ברצף ולא בדיכוטומיה). לדבריה, בשנים האחרונות חל גידול ניכר באלו הנמנים עם הסוג הראשון, אשר מנסים לפנות לקהלים מגוונים בתוך החברה החרדית ואף נוטים לפנות לקהלים שאינם חרדיים במובהק, כמו המגזר החרדי-לאומי.

השינויים במפת התקשורת החרדית משכו חוקרים רבים המתמקדים בחקר החברה החרדית ובתמורות החלות בה,²⁸ ואלה פתחו צוהר לבחינה מחודשת של התקשורת כסמן בולט לתפוכות בעולם החרדי, לרבות צמיחתו של ה"חרדי החדש". יתר על כן, חקר התקשורת החרדית שופך אור על יחסי הכוחות

²⁵מנחם פרידמן *החברה החרדית*, לעיל ה"ש 2.

²⁶רבקה נריה בן שחר *הנשים החרדיות והעיתונות החרדית: אופני הקריאה וההתקבלות*, לעיל ה"ש 7.

²⁷שם.

²⁸Heidi Campbell, *When Religion Meets New Media* (New York, Routledge, 2010); Yoel Cohen *God, Jews and the Media: Religion and Israel's Media*, supra note 6; Oren Livio and Keren Tenenboim-Weinblatt *Discursive Legitimation of a Controversial Technology: Ultra-orthodox Jewish Women in Israel and the Internet*, supra note 7;

אורלי צרפתי ועירית זאבי *מדברים כהלכה: על הרטוריקה של פרסומות בעיתונות החרדית*, לעיל ה"ש 8; אורלי צרפתי ודונית בלייס "בין 'מובלעת תרבותית' ל'מובלעת וירטואלית', החברה החרדית והמדיה הדיגיטלית קשר 32, 47 (2002); קימי קפלן ונורית שטדלר *מהישרדות להתבססות: תמורות בחברה החרדית בישראל ובחברה (ירושלים, מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד, 2012)*.

הפנימיים בתוך הקהילה, ולפיכך השסעים העמוקים הקיימים בחברה זו, ואשר אינם נהירים תמיד לחילוני המתבונן מבחוץ, נחשפו דרך המאבקים בין כלי התקשורת השונים. אלה הגיעו לשיאם ב"מאבק השבועונים" ב-2011.²⁹

בשנים האחרונות, עם התרחבות העניין המחקרי בתמורות שחלות בחברה החרדית בעשור האחרון,³⁰ החלו חוקרים לעסוק גם בתופעות של התנגדות סמויה, "חרדיות רכה" או פרשנות אלטרנטיבית לאג'נדה ההגמונית, לרבות פמיניזם חרדי.³¹ מחקרים אלו חושפים את המורכבות והרבגוניות של החברה החרדית, אולם רק מעטים בחנו את תפקיד התקשורת בהבנייתם של יחסי הכוחות ומופעי החתרנות כנגד רעיון ה"מובלעת התרבותית"³² וכנגד ההתנהגות הנורמטיבית המקובלת בחברה החרדית. חקר התקשורת החרדית עשוי אפוא להאיר רבדים נוספים במאבקים הפנימיים שבתוך הקהילה החרדית ובתמורות שחלו בה. ליביו וטננבאום³³ ונריה בן-שחר³⁴ בחנו את אופני השימוש של נשים חרדיות בתקשורת ובאינטרנט, בהציגן פרשנות אלטרנטיבית לפסקי ההלכה של הרבנים המגבילים את החשיפה המותרת למדיום זה ותוך פיתוח של מודלים פמיניסטיים ייחודיים לקהילה זו. הלכי הרוח הפמיניסטיים המתפתחים בחברה החרדית נחשפו גם במחקרן של צרפתי ולירן אלפר,³⁵ שבחנו את צמיחתו של שיח פמיניסטי בעיתונות נשים במגזר החרדי כביטוי לתהליכי השינוי שעוברים על חברה זו. לעומת מחקרים אלו, שהתמקדו כאמור בנשים ובצורות חדשות של פמיניזם חרדי, מחקרים אחרים התמקדו בצורות שונות של אתגור השיח התקשורתי ההגמוני. כך למשל, צרפתי וזאבי,³⁶ בנתחן פרסומות בעיתונות החרדית, מצביעות על אימוץ סממנים חילוניים מודרניים ועל הסדקים המתגלים בהיבדלות דרך הפיכתה של החברה החרדית לחברה צרכנית המקדשת את הנאות החיים.

מחקרים אלו, שהחלו להופיע בעשור האחרון, מאירים באור שונה את השיח האקדמי על התקשורת החרדית, שהתמקד עד כה באופנים שבהם התקשורת מעצבת את דעת הקהל החרדי בהתאם לסדר היום ההגמוני, וגם אם התקיימה מידה מסוימת של התנגדות או חתרנות סמויה, הן לא היוו מוקד מחקר של

²⁹מאבק השבועונים, שמתנהל בין רבנים וזרמים שונים בקהילה החרדית על אופי העיתונות החרדית, החל בשנות השבעים והגיע לשיאו בתחילת המאה העשרים ואחת, עם פרסום תכנים "פרובוקטיביים" בכתב העת "משפחה", שעורר גל התקפות ומחאה מצד פלגים שמרניים בחברה החרדית שקראו להחרים את העיתון.

³⁰חיים זיכרמן שחור כחול-לבן. מסע אל תוך החברה החרדית (תל אביב, ידיעות אחרונות וספרי חמד, 2014); יעקב לופו מפנה בחברה הישראלית: הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים, לעיל ה"ש 5; קימי קפלן ונורית שטדלר מהישרדות להתבססות: תמורות בחברה החרדית בישראל ובחוקה, לעיל ה"ש 28; יאיר שלג הדתיים החדשים (ירושלים, כתר, 2000).

³¹חיים זיכרמן ולי כהנר חרדיות מודרנית: מעמד ביניים חרדי בישראל, לעיל ה"ש 3; ניסים ליאון חרדיות רכה- התחדשות דתית ביהדות המזרח (ירושלים, יד בן צבי, 2009); בלה ליוש בין שומרת סף לסוכנת שינוי: נשים חרדיות בתחומי השכלה, פרנסה ופנאי, באור התיאוריה המעוגנת בשדה, עבודת דוקטור (רמת גן, אוניברסיטת בר-אילן, 2007); תהילה קלעני שמרנות ופתיחות בחברה פונדמנטליסטית מתבדלת - המאבקים סביב תהליכי אקדמיזציה במגזר החרדי בישראל בראשית המאה ה 21: הקמת המכללה החרדית ירושלים, עבודת דוקטור (רמת גן, אוניברסיטת בר אילן, 2007); אהוד שפיגל 'לגופם של השקפות והלכות רוח': החברה החרדית בתור 'קהילת פרשנות', לעיל ה"ש 4.

³²עמנואל סיוון "תרבות המובלעת" אלפיים 45 (1991).

³³Oren Livio and Keren Tenenboim-Weinblatt **Discursive Legitimation of a Controversial Technology: Ultra-orthodox Jewish Women in Israel and the Internet**, supra note 7.

³⁴רבקה נריה בן שחר הנשים החרדיות והעיתונות החרדית: אופני הקריאה וההתקבלות, לעיל ה"ש 7.

³⁵אורלי צרפתי ודליה לירן-אלפר "ברוך שלא עשני אישה? ניצני שיח פמיניסטי בעיתונות החרדית המסחרית" קשר 40 (2010).

³⁶אורלי צרפתי ועירית זאבי מדברים כהלכה: על הרטוריקה של פרסומות בעיתונות החרדית, לעיל ה"ש 8.

חוקרי תקשורת. בלונדהיים וקפלן,³⁷ למשל, בחנו את ייצוגי התקשורת החילונית בדרשות של רבנים, אשר הופצו באמצעות קלטות, והראו את הביקורת הנוקבת המופנית בהן כלפי העולם החילוני וערכיו. לב און ונריה בן שחר³⁸ חקרו, באמצעות ניתוח טקסטים, את אופני הנחלתם של צווי הצניעות בתקשורת החרדית, במטרה להראות כיצד התקשורת משמשת את ההגמוניה להעצמת כוחה. מחקרים נוספים הראו כי גם ההתפתחות הטכנולוגית, אשר אילצה את ההנהגה החרדית להתמודד עם אתגרים חדשים, הביאה דווקא לאימוץ הכלים המודרניים, אך זאת במטרה להיאבק ב"נזקי המודרנה".³⁹

ואולם, בשנים אחרונות, עם התפתחות העיתונות המסחרית החרדית, המשקפת ומשעתקת את התמורות שהתרחשו בחברה החרדית, חל שינוי מהותי באופייה של התקשורת ובתפקיד שהיא ממלאת עבור מגוון רחב יותר של קבוצות חברתיות בתוך הקהילה ואף מחוצה לה. עיתונות מסחרית זו פונה לקהל "פתוח" ומגוון יותר (כגון המגזר החרדי-לאומי), והיא מעזה לעסוק גם בסוגיות שנויות במחלוקת בתוך הקהילה (כגון נוער שוליים, אלימות במשפחה, השכלה ועבודה). שינוי זה הנו כר פורה להעצמתן של קבוצות בתוך הקהילה החרדית שקולן לא נשמע קודם, והוא מאפשר נראות, ואף לגיטימציה, לאורחות חיים חרדיים נוספים. יתר על כן, כדי למשוך קהלים מגוונים יותר ולהצליח מבחינה כלכלית, מאמצת העיתונות המסחרית פרקטיקות מקצועיות הנפוצות גם בעיתונות החילונית – הן בפורמט המגזיני (לרבות נייר צבעוני, נייר כרומו ותמונות גדולות) והן בתוכן (לא רק תכנים תורניים, אלא גם תוכני חול החורגים מסדר היום המקובל בשיח החרדי).

שינויים תוכניים וצורניים אלו מבטאים במידה רבה את חלחול הערכים החילוניים לתוך קבוצת החרדים החדשים, המנהלים את חייהם על קו התפר בין העולם החילוני לחרדי, מקיימים אינטראקציה מתמדת עם החברה הישראלית ומכירים היטב את מופעי תרבותה. קבוצה זו הנה קהל היעד המרכזי של העיתונות החרדית האלטרנטיבית, אם כי כיום גם קבוצות אחרות נחשפות אל העיתון. יתר על כן, לחדירה של הערכים החילוניים הללו – הכוללים אידאלים פרופסיונליים של אובייקטיביות, פלורליזם, זכות הציבור לדעת והזכות להתבטא במרחב הציבורי – יש משמעויות מבחינת תפיסתם של תפקידי התקשורת, הציפיות ממנה ודפוסי החשיפה אליה. לעומת העיתונים החרדיים המסורתיים, שהיו שופר להנהגה הרבנית ותפקידם העיקרי היה לשמר את מעמדם של הרבנים ולהבטיח את הציות לצויהם, עיתונים מסחריים נוסח השבועון "משפחה" ממַצְבִּים את עצמם כגופים עצמאיים שאינם מחויבים להנהגה רבנית מסוימת, ולכן מפרסמים תכנים מגוונים ולעתים אף שנויים במחלוקת בפורמטים צבעוניים המושכים את העין. עיתונים מסחריים אלה הפכו אפוא למרחב פרטיקולרי (או כפי שכונה בספרות המחקרית, "מרחבון

³⁷ מנחם בלונדהיים וקימי קפלן "רשעות השידור: תקשורת וקלטות בחברה החרדית" קשר 51 (1993)

³⁸ אזי לב און ורבקה נריה בן שחר "פורום משלהן": עמדות ביחס לאינטרנט בקרב הגולשות בפורום סגורים המיועדים לנשים חרדיות" מסגרות מדיה: כתב עת ישראלי לתקשורת 4 (2007).

³⁹ Karine Barzilai-Nahon and Gad Barzilai "Cultured Technology: Internet and Religious Fundamentalism" *The Information Society*, 2125 (2005); Heidi Campbell "Religion and the Internet: A Microcosm for Studying Internet Trends and Implications" *New Media & Society* 15 (2013).

פרטיקולרי"⁴⁰), התואם את ערכיהם ואורחות חייהם של החרדים החדשים, ובו ניתן להשמיע קולות ובה בעת לנהל יחסי גומלין עם זרמים נוספים בקהילה החרדית ועם החברה הישראלית בכללותה. בהתבסס על חקר ה"מרחבון" של העיתונות המסחרית החרדית, ובפרט זה של השבועון "משפחה", מציע המחקר המתואר במאמר זה לבחון את האופנים שבהם מתגבשים התוצרים התקשורתיים המשקפים את הווייתו של החרדי החדש, אורחות חייו וערכיו. באמצעות ניתוח השיח התקשורתי של טקסטים עיתונאיים בנושא השכלה ועבודה שהופיעו בשבועון "משפחה" ננסה לבחון את האסטרטגיות לבניית שיח המאתגר את ההגמוניה החרדית בתוך הקהילה.

שיטה

לשם בחינת האופן שבו מובנית דמותו של החרדי החדש דרך התקשורת, סקרנו ובחנו את כל הגיליונות של השבועון "משפחה" על מוספיו השונים בין השנים 2002 ל-2013. באמצעות ניתוח תוכן איכותני נבדקו הדרכים שבהן מוצגים מודל החרדי החדש ואורח חייו. התמקדנו בהיבט של השכלה גבוהה מתוך הנחה שסוגיה זו הנה סלע מחלוקת מרכזי בחברה החרדית זה שנים רבות ואינה רק אופנה חולפת. המחלוקת בעניין ההשכלה הגבוהה נושאת אופי של מאבק כוח חברתי בין רבנים, מפלגות וזרמים שונים, המוצא ביטוי גם בכלי התקשורת החרדיים. לסוגיה זו היבטים כלכליים, פוליטיים, אידאולוגיים וחברתיים, והיא משסעת את החברה החרדית באופן עמוק ביותר ביוצרה פערים ומתחים הן בין ההנהגה הרבנית לבין הציבור החרדי הרחב, הן בין הזרמים החרדיים השונים והן בין החברה החרדית לזו החילונית.

המחקר המתואר במאמר זה מתמקד במאבק התקשורתי על תפקידה של ההשכלה הגבוהה בהבניית דמותו של החרדי החדש, כפי שהוא בא לידי ביטוי בעיתונות החרדית המודפסת, ובעיקר בשבועון "משפחה", שהוא עיתון מסחרי א-מפלגתי והפופולרי ביותר בחברה החרדית. שבועון זה נבחר לצורך מחקר זה הן בשל תפוצתו הרחבה והן בשל הקו הליברלי יחסית שהוא נוקט, המשקף את אורח החיים של החרדי החדש ואף מעודד אותו. כמו כן, שבועון זה היה מעורב באחד ממאבקי התקשורת החריפים ביותר בעיתונות החרדית – "מאבק השבועונים" – אשר נסב על התמורות בחברה החרדית וסוגיית החרדי החדש והיחס אליו בשיח התקשורתי. השבועון מייצג אפוא תופעה ייחודית בחברה החרדית, אולם תופעה זו אינה זניחה אלא נפוצה ונרחבת ביותר, ולכן יש לראות בה סממן חשוב לתמורות החלות בחברה החרדית כיום. איסוף הנתונים התבצע בשתי דרכים משלימות: האחת, באמצעות קריאה שיטתית של כל הטקסטים שראו אור בשבועון ובחירתם של טקסטים, לרבות פרסומות, כתבות חדשותיות וכתבות נושא, שעניינם ההשכלה הגבוהה. הדרך האחרת, באמצעות איתור טקסטים רלוונטיים שהתפרסמו בשנים 2011-2013 באמצעות מילות מפתח (כגון "השכלה גבוהה", "אוניברסיטה", "אקדמיה" וכו'); לשם כך נעזרנו בחברת "יפעת", המתמחה בניית ממוחשב של טקסטים עיתונאיים. בסך הכול אותרו 709 טקסטים שכללו מילות

⁴⁰Todd Gitlin "Public Sphere or Public Sphericules?" In **Media, Ritual and Identity** 175-202 (Tamar Liebes & James Curran eds., London, Routledge, 1998).

מפתח אלו, אך מתוכם נבחרו בדגימה מכוונת 229 כתבות רלוונטיות במיוחד בנושא המחלוקת סביב ההשכלה הגבוהה.

ניתוח הממצאים נסמך על גישה פרשנית-הרמנויטית, שתרה אחר תבניות חוזרות באסטרטגיות שיחיות שהשבוועון נוקט אותן כדי לבטא הלכי רוח חתרניים אל מול ההגמוניה הרבנית. הטקסטים נקראו פעמים מספר על מנת לחלץ מהם את המשמעויות הגלויות והסמויות שבתבניות החוזרות ונשנות הללו. בקריאה הראשונה בלט ריבוי הטקסטים העוסקים בהשכלה גבוהה, עובדה שהעידה על חשיבות הנושא ומרכזיותו. בשלב השני קראה כל אחת מהחוקרות בנפרד את כל הטקסטים, סימנה ומיינה ביטויים לשוניים חוזרים, דימויים בולטים ודעות שונות בנושא ההשכלה הגבוהה. בשלב זה הבחנו במגוון רחב של דעות ביחס לנושא, שנע בין חיזוק ההתבדלות החרדית לבין עידוד ההשתלבות בחברה החילונית. בקריאה השלישית זיהתה כל אחת מהחוקרות דפוסים מושגיים אפשריים לסיווג התמות שעלו מתוך הטקסטים. לאחר מכן הושוו דפוסים אלו זה לזה ומוינו, בעבודה משותפת, לארבע אסטרטגיות שיחיות, שכל אחת מהן כוללת כמה פרקטיקות בעלות מכנה משותף. האסטרטגיות שאותרו – ריכוך, שעטנז שיחי (דיסקורסיבי), התגרות מכוונת וגלויה וטריוויאליזציה – נועדו להשמיע את קולם של החרדים החדשים בדרכים שונות, אגב הימנעות משבירה מוחלטת של המסגרת החברתית שאליה הם משתייכים. בהיותנו חוקרות מדיסציפלינות תאורטיות שונות, תהליך הפרשנות היה עשיר ומורכב באופן שהעמיק את התובנות שניתן היה להפיק מהטקסטים. הודות לכך מאפשרים ממצאי המחקר הצצה נדירה לנבכי השיח העיתונאי המשתנה בעידן של תמורות חברתיות משמעותיות.

ממצאים

ניתוח הכתבות בשבוועון "משפחה" בנושא ההשכלה הגבוהה העלה כי קיימות דרכים שונות ומגוונות לבטא את תפיסות העולם ואת ההווייה של החרדים החדשים ולהתמודד עם ההגמוניה הרבנית, מקצתן סמויות ואחרות גלויות ואף בוטות. למשל, לצד השיח ההגמוני, שמעודד היבדלות מהחברה החילונית, צומח שיח אלטרנטיבי שאותו מעודד השבוועון "משפחה", אשר משמיע קולות אחרים הקוראים להגברת ההשתלבות בכלל החברה הישראלית.

בניסיון להתמודד עם לחצים צולבים – אלו מההנהגה הרבנית ואלו מצד הקהילה המבקשת לשפר את מצבה הכלכלי – משמיע השבוועון "משפחה" שיח רב-קולי ומפתח אסטרטגיות שיחיות להצמחתה של דמות החרדי החדש. כתוצאה של הלחצים הצולבים נקלע השבוועון "משפחה" לקונפליקט זהותי, שהנו אחד המאפיינים המרכזיים של החרדי החדש⁴¹: מחד גיסא, השבוועון אינו מבקש לשבור לחלוטין את ההגמוניה הרבנית ואת מבנה הסמכות והכוח בחברה החרדית, שכן החרדים החדשים מבקשים להישאר חלק מהקהילה; מאידך גיסא, השבוועון והעומדים בראשו מעודדים רעיונות אלטרנטיביים והתערות בחברה הכללית.

⁴¹לעיל ה"ש 3. חיים זיכרמן ולי כהנר חרדיות מודרנית: מעמד ביניים חרדי בישראל,

ממצאי המחקר הראו כי "משפחה" מתמודד עם קונפליקט הזהות באמצעות ארבע אסטרטגיות שמתקיימות בו-זמנית: (א) ריכוך – הצגת הנושא שבמחלוקת באופן עקיף, מרוכך ובלתי מאיים; (ב) שעטנז שיחי (דיסקורסיבי) – הצגת דעות ורעיונות סותרים בו-זמנית; (ג) התגרות מכוונת וגלויה – העלאת נושאים שנויים במחלוקת באופן בוטה בעיתוי פרובוקטיבי; (ד) טריוויאליזציה – הצגת הנושא השנוי במחלוקת כמובן מאליו וכ"נורמלי", תוך "הוצאת העוקץ" הטמון בו.

(א) ריכוך

אחת האסטרטגיות שהשבועון "משפחה" נוקט לשם עידוד סדר היום הייחודי של החרדי החדש היא "ריכוך". באסטרטגיה זו יש אתגור מרוכך של הסמכות ההגמונית על ידי מתן במה לדמויות מוכרות, התומכות בהשכלה גבוהה לחרדים, והצגת ההשכלה הגבוהה כפתרון למיעוט שנשר מהמסלול התורני, ואשר ממילא אינו תואם את האתוס החרדי.

כך למשל, לעתים קרובות מפרסם "משפחה" ראיונות עם רבנים, כדוגמת הרב פנחס דורון, שהם בעלי השכלה אקדמית וידועים בציבור החרדי כתומכים בהשתתפות חרדים במוסדות להשכלה גבוהה. במרבית המקרים הראיונות אינם נסבים על ההשכלה הגבוהה אלא על נושאים אחרים, אך הואיל ורבנים אלה מודרים בדרך כלל מהשיח ההגמוני החרדי בשל עמדותיהם אלו, יש לראות בעצם עריכת הראיון אמירה אידאולוגית שיש בה מרכיב חתרני. יתר על כן, מאחר שהעיתונות החרדית ההגמונית מעניקה במה אך ורק לדמויות שבלב הקונצנזוס החרדי, הרי שהשמעת קולן של דמויות אחרות מרחיבה את הלגיטימציה של מי שנחשבו חריגים בקהילה ושל אורח החיים של החרדי החדש המזדהה עם דמויות אלו. דרך נוספת לרכך את הקריאה לעידוד ההשכלה הגבוהה בקרב חרדים היא הגבלתה לאנשים שאינם משתייכים לחברת הלומדים, ולכן אינם יכולים או אינם רוצים להקדיש את עצמם ללימודי קודש. עמדה זו מעידה על כך שהשבועון מקבל את ההיררכיה הערכית ההגמונית בחברה החרדית, שלפיה לימודי קודש הנם אידאל חיים ואילו לימודי חול ועבודה נתפסים כרצויים פחות. דוגמה לכך ניתן למצוא באחד המאמרים של משה גרילק, עורך השבועון ובעל טור אישי, שכתב:

שיהיה ברור: לימוד התורה יומם וליל הוא השיא. פסגת האוורסט היהודי [...] שאיפת כל הלבבות. הוא היהלום הבוהק בכתר היהדות ללא כל ספק [...] אבל לא כל אחד יכול לעשות את זה [...] מה קורה כאן? אצלנו בליטא היו לומדי תורה ותומכי תורה. וכי כולם יכולים ללמוד יום שלם! נכון, כולם צריכים לעבוד את השם. אבל לא כולם יכולים לעשות זאת ללא הפסק.⁴²

תהא זו טעות לראות באסטרטגיית הריכוך ביטוי לקונפורמיות מוחלטת עם הסמכות ההגמונית המסורתית מבלי להבחין בממד החתרני שלה, שכן בחברה החרדית עצם החשיפה לאפשרויות חיים אחרות נתפסת כקריאת תיגר המאיימת על הסדר החברתי הקיים ועל הסמכות ההגמונית. אסטרטגיית הריכוך הנה רמז

⁴² משה גרילק "חרדי עמל לפרנסתו – חרדי חדש?" משפחה 20.12.2012, עמ' 10.

ראשוני לקיומו של אורח חיים לגיטימי אחר, שונה מהמקובל באתוס החרדי, גם אם אינו אורח החיים המועדף.

(ב) שעטנז שיחי (דיסקורסיבי)

בניסיון לגשר בין שני שיחים (discourses) סותרים – שיח ההתערות ושיח ההיבדלות – מפתח השבועון "משפחה" אסטרטגיה נוספת של שעטנז שיחי, שעיקרה הצגת עמדות סותרות בו-זמנית. אסטרטגיה זו באה לידי ביטוי בשני אופנים: האחד – פרסום טורים עיתונאיים אישיים של כתבים בעלי עמדות מנוגדות, והאחר – הצגת דעות סותרות בסוגות (ד'אנרים) עיתונאיות שונות.

השבועון "משפחה" מבטא באופן כללי עמדות חיוביות ביחס להעמקת ההתערות של חרדים בחברה הכללית, כפי שניתן להסיק מבחירת העורך הראשי, משה גרילק, המזוהה עם הזרם הליברלי בהיותו פעיל בארגונים המעודדים דיאלוג בין חרדים לחילונים. זאת ועוד, הביוגרפיה של גרילק חריגה בנוף הקהילה החרדית: הוא היה בעבר עיתונאי ב"מעריב" וכתב כמה ספרי מתח, והוא מבטא את דעותיו במגוון פורומים ציבוריים. בטורו האישי בשבועון "משפחה" הוא מביע בבהירות את רעיונותיו בדבר חשיבות האקדמיזציה וההשתלבות בשוק העבודה, באופן שהעמיד אותו בלב מחלוקת עזה בציבוריות החרדית.

ואולם, לצד טורים אלה מתפרסמים חדשות לבקרים טורים אישיים של עיתונאים הידועים כשמרניים יותר וכמתנגדים חריפים לקו של גרילק, כגון ישראל אייכלר ונתן אנשין. עיתונאים אלה קוראים להיבדלות והתרחקות מהחברה החילונית, לא כל שכן מאקדמיזציה. לעתים קרובות הם מביעים את דעותיהם הנחרצות כנגד חילונים, מוסדות המדינה וכל ביטוי של תרבות חילונית, לרבות אנשי אקדמיה, השכלה גבוהה ופעילות המל"ג (המועצה להשכלה גבוהה).

כאמור, השעטנז השיחי בא לידי ביטוי גם בהצגת עמדות מנוגדות בסוגות עיתונאיות שונות, כגון מאמרי דעה, ידיעות חדשותיות, כתבות פרופיל, פרסומות וכדומה. עם אלה נמנות, למשל, כתבות חדשותיות המתעדות את פתיחתם של מסלולי לימוד חדשים במכללה החרדית בירושלים, מתארות את הלימודים כ"ההזדמנות הטובה ביותר להצליח בעולם הכלכלי כיום" וקוראות לקוראים ללמוד "תואר אקדמי איכותי שאין לו תחליף", ולצדן טור אישי של אייכלר, שבו מתוארים הלימודים האקדמיים כמזימה של החברה החילונית להקטנת הילודה בחברה החרדית:

הם [החברה החילונית] רוצים שאבות לא ילמדו בישיבה אלא באוניברסיטה [...] [זה] למטרה אחת:

שהם לא יוכלו לגדל משפחות גדולות. הם לא רוצים ילדים בכלל, בעיקר לא ילדים חרדים.⁴³

האסטרטגיה של שעטנז שיחי עשויה להיראות דו-ערכית והססנית, שכן השבועון נמנע, כביכול, מהבעת דעה קוהרנטית וחד-משמעית. עם זאת, יש לראות בדו-ערכיות זו הצהרה כשלעצמה, שכן בחברה אוטוריטרית, שבה הסמכות הדומיננטית כופה את סדר היום שלה ביחס לכל נושא בחיי היומיום, אין כלל

⁴³ ישראל אייכלר "קול ישראל ידידים אומרים אמת" משפחה 22.6.2008, עמ' 18.

מקום להצגת דעות סותרות. יתר על כן, בעצם השמעתן של דעות מגוונות מאמץ השבועון נורמות פרופסיונליות אוניברסליות, שנשמכות על איזון, השמעת קולות שונים ואובייקטיביות, נורמות הנתפסות כרכיב מרכזי של האתיקה העיתונאית החילונית ואינן מקובלות בעיתונות החרדית. לפיכך, אף על פי שהשבועון מפרסם דעות מסורתיות ושמרניות מאוד, עצם השמעתם של קולות אחרים וחשיפת הקוראים לעמדות מגוונות הנו מהלך חתרני, בעיקר בחברה השואפת להומוגניות וציינתנות.

(ג) התגרות מכוונת וגלויה

בניגוד לשתי האסטרטגיות הקודמות, שהן מרומזות באופיין, האסטרטגיה השלישית, ההתגרות, היא מכוונת וגלויה ומבטאת פרובוקציה בוטה כנגד הערכים ההגמוניים. אסטרטגיה זו באה לידי ביטוי בשתי דרכים: האחת היא הצגת דמויות שנויות במחלוקת, המייצגות את אורח החיים של ה"חרדי החדש", דווקא בגיליונות חג; האחרת היא חיפוש אחר התמיכה של דמויות ציבור חילוניות מוכרות.

השבועון "משפחה" פרסם בגיליון חגיגי בסוכות 2010 כתבות נרחבות על ההשכלה הגבוהה ועל יתרונותיה עבור חרדים, שנכתבו על ידי דמויות חרדיות לצד דמויות חילוניות, כגון נגיד בנק ישראל דאז סטנלי פיישר ומנכ"ל סלקום אילן בן-דב. כתבות אלה היללו ושיבחו את ההזדמנויות הנפתחות בפני החרדים הודות לרכישת השכלה אקדמית, ובעקבותיהן ניצתה אחת המחלוקות החריפות ביותר שידעה העיתונות החרדית, המכונה "מאבק השבועונים". על אף המאבק הקשה, ששיסע את הקהילה החרדית, פרסם השבועון "משפחה" כחצי שנה לאחר מכן מוסף מיוחד לחג הפסח ("בן שלושים לכוח"), שהוקדש לחרדים אקדמאים בשנות השלושים לחייהם, אשר רובם מבטאים את אורח החיים של ה"חרדים החדשים". בפתח המוסף נכתב "משפחה בוחר את שלושים בני השלושים שעוד נשמע עליהם רבות, המניעים, השאיפות, ההצלחות, הכישלונות". זמן קצר לאחר מכן פרסמו רבנים בעיתונים המתחרים גילויי דעת שקראו לציבור להחרים את "משפחה" ואף לשרוף את גיליונותיו. המאבק נגד השבועון הגיע לפתחו של הרב אלישיב, בעל הסמכות העליונה בקרב הציבור הליטאי, והלה פרסם בעיתונים המתחרים מכתב שבו ביטא עמדה חד-משמעית שיש להחרים את השבועון.

דפוס אחר של התגרות הוא חיפוש אחר תמיכת הציבור החילוני, מעשה שאיננו מקובל בחברה החרדית בשל התפיסה הרווחת שאורח החיים החילוני נחות, חומרני, רדוד ובלתי מוסרי. כך למשל, באחת הכתבות החדשותיות תועד ביקורו של שר התקשורת בטקס פתיחת הקמפוס החרדי, שבמהלכו הילל את "בוגרי הקמפוס [אשר] השתלבו באופן מוצלח בשוק העבודה, במשרדי עורכי דין, רואי חשבון, בשירות הציבורי ובחברות פרטיות".⁴⁴ מהכתבה עולה גאווה על הישגיהם של בוגרי המכללה החרדית בתחומים התואמים את האתוס החילוני: הצלחה כלכלית, שילוב במגזר הציבורי והתמקצעות בעיסוקי צווארון לבן. בהמשך אותה הכתבה יש התייחסות לתכונות מוערכות בעולם התעסוקתי החילוני, כגון "הצטיינות בעבודה", "עבודה מכובדת", "מקפצה להצלחה" ו"מימוש עצמי" – ביטויים שאינם אופייניים ואינם זוכים

⁴⁴[כתבה ללא שם הכתב] "כחלון בקריה" משפחה 26.7.2012, עמ' 38.

להערכה בעולם החרדי. השימוש הנרחב של שפה ושל ביטויים לשוניים השגורים בתרבות החילונית הוא אפוא קריאת תיגר ברורה כנגד מערכת הערכים המקובלת.

כתבה נוספת שבה מודגשת חשיבות הלגיטימציה החילונית עניינה ההערכה שחרדים זוכים לה בשל הכישורים הייחודיים להם. כך, למשל, משבח בה יונתן רוזנבלום, כתב השבועון "משפחה", את כושר ההתמדה והלמידה של חרדים:

איש עסקים בתחום התוכנה טוען כי הוא יכול ללמד תלמידי ישיבה תכנות מחשבים ברבע עד מחצית מן הזמן שלו יזדקק על מנת ללמד את עמיתיהם מהציבור הכלל.⁴⁵

הכמיהה לזכות בהכרה מדמויות חילוניות המשבחות את ההצלחה של חרדים והצורך בלגיטימציה מצד החברה החילונית הם כשלעצמם התגרות בוטה במבנה ההיררכי של הקהילה החרדית, שכן הם מרמזים על מקורות סמכות חלופיים לאלו הרבניים. יתר על כן, בניגוד לשתי האסטרטגיות הקודמות, ריכוך ושעטנו שיחי, האסטרטגיה של התגרות מכוונת וגלויה הנה פרובוקציה ישירה, שכן היא מציגה טיפוס אידאלי שונה, המאמץ קריטריונים חילוניים להצלחה. לראיה, אסטרטגיה זו הציתה כאמור מחלוקת מהותית ועזה בתוך החברה החרדית, אשר נחרתה בזיכרון כנקודת מפנה ביחסים בין הזרמים השמרניים לזרמים הליברליים.

(ד) טריוויאליזציה

האסטרטגיה הרביעית נוגעת להצגתם של לימודים אקדמיים כאפשרות טבעית ו"נורמלית" לחרדים, שאין כל צורך לדון בה. אופן הצגה זה מעקר את עצם הפולמוס בסוגיית השתלבותם של החרדים בלימודי חול. הטריוויאליזציה באה לידי ביטוי בשתי דרכים שונות ומשלימות זו את זו: האחת, תיאור ההשתלבות בלימודים האקדמיים כדרישה הצומחת מלמטה מהציבור החרדי, ללא קשר למדיניות המוכתבת מלמעלה על ידי הממשלה; האחרת, הכחשת הסתירה האינהרנטית הקיימת, כביכול, בין לימודי קודש לחול. ממצאי המחקר מראים כי בטקסטים רבים בשבועון "משפחה" מוצהר כי השכלה גבוהה היא אינטרס מובהק של החרדים, הן משום שהיא פותרת את המצוקה הכלכלית והן משום שהיא מעשירה את ההון האנושי ומעניקה סיפוק אינטלקטואלי. ברבים מהטקסטים האלה נקבע כי מגמה זו אינה תוצר של כפייה של המדינה החילונית, אלא תוצר של בחירה מודעת הנובעת מצרכים יומיומיים של חברי הקהילה. כך למשל כותב משה גרילק בטור האישי שלו:

החרדים הולכים ללמוד [לימודים אקדמיים] לא בגלל החילונים, אלא בגלל מצוקה קיומית.⁴⁶

או בכתבה אחרת על אריאל דרעי:

⁴⁵ יונתן רוזנבלום "ההגנה הטובה ביותר" משפחה 14.8.2008, עמ' 14.
⁴⁶ משה גרילק "אנו מפחדים!" משפחה 17.11.2011, עמ' 10.

המשימה המרכזית של המגזר החרדי בעשור הקרוב תהיה למצוא את שביל הזהב שבין שמירה על העקרונות המסורתיים הייחודיים לו בהנהגת גדולי התורה לבין היכולת להתפרנס ולהחזיק עצמו מבחינה כלכלית".⁴⁷

הטענה שלימודי חול הם תוצר של בחירה המנוגדת לעמדות הפורמליות של ההנהגה הרבנית היא סממן ברור של חתרנות והתנגדות; בחברה היררכית ואוטוריטרית כמו זו החרדית, החלטות אלה אינן אמורות לצמוח מלמטה, אלא הציבור אמור לציית לדעת המנהיגים. יש לראות בפרקטיקה זו ניסיון להיפוך יחסי הכוח, הקורא להנהגה להיענות לרחשי הציבור ולהתפשר על העמדות הבדלניות הקיצוניות. בה בעת דוחה השבועון "משפחה" את הטענה שבין לימודי חול ללימודי קודש קיימת דיכוטומיה שאינה ניתנת לגישור, ובכך הוא מנסה לשמוט את הקרקע מתחת לליבת המחלוקת בנושא ההשכלה הגבוהה. השבועון מאמץ אפוא את מודל החרדי החדש ומציע לשלב בין השניים, גם אם אינו מצהיר על כך במפורש. למשל, בכתבה שעניינה רב שעובד בחיל האוויר – סמל הישראליות החילונית – מצוטטת טענתו הבאה של הרב:

לתדהמתי ראיתי שדברים רבים שאנו לומדים [במסגרת התפקיד] כתובים כבר ברמב"ם [...] ככל שאתה לומד יותר [לימודי חול] אתה מגלה עד כמה יש הכול בתוך המקורות.⁴⁸

מציטוט זה עולה כי השבועון "משפחה" מסתייג מהתפיסה הרווחת בקרב ההנהגה החרדית בדבר ההתנגשות בין הידע הדתי ובין הידע המדעי-חילוני. יתר על כן, השבועון מאמץ בו-זמנית שני סמלים מובהקים של תרבויות שלכאורה מתנגשות: חיל האוויר כאייקון תרבותי של החברה החילונית לצד הרמב"ם, אחד מגדולי ההוגים בתולדות היהדות. בכתבה אחרת, מאת הרב רוטנברג, מוצא רעיון זה ביטוי מפורש אף יותר:

הגשמה עצמית, הצלחה, צמיחה אישית – אלה אינם רק מושגים מודרניים שהביאה תרבות הפנאי, אלא ערכים אמיתיים שדווקא אדם דתי וחרדי אמור לראות בהם מטרה מרכזית של חייו. הבורא יותר האדם רוצה בהצלחתו המלאה של כל אחד. כמה נצטער אם לאחר שנים של מאמץ נגלה [...] כי כלל לא התנענו תהליך של התקדמות אישית [...]".⁴⁹

שתי הפרקטיקות המבטאות את אסטרטגיית הטריטוריאליזציה חותרות תחת ההנחה שהישרדות המיעוט החרדי מחייבת את היבדלותו מהחברה החילונית. השבועון מטשטש אפוא במכוון את ההבחנה הקטגורית

⁴⁷יעקב אפשטיין "דרעי, לא אריה" משפחה 14.8.2011, עמ' 31.

⁴⁸אהרון גרנות "השיגור הצליח בזכות השבת" משפחה 1.1.2004, עמ' 26.

⁴⁹נחמיה רוטנברג "והצלחתי: הגאולה החמישית" משפחה, 18.4.2011, עמ' 4.

בין "אנחנו" ובין "הם" ומעודד אג'נדה אינטגרטיבית של "גם וגם".⁵⁰ התוצאה של מהלכים אלה היא שהשבועון מעודד את רעיון ההשתלבות בחברה החילונית לא רק כמענה לאילוצים קיומיים, אלא גם כאידאל נורמטיבי.

דינו

המחקר המתואר במאמר זה התנהל בעיצומו של תהליך שינוי חברתי, תרבותי וכלכלי עמוק בקהילה החרדית, שיש לו השלכות מרחיקות לכת הן בתוך הקהילה – ביחסים בין זרמים שונים במגזר החרדי ועלייתה של שכבה של מעמד ביניים – והן על יחסי הגומלין עם החברה הכללית והמשק עם העולם החיצוני. ואולם, בניגוד למחקרים קודמים, שתיעדו את התמורות בחברה החרדית⁵¹ כמהלך של ערעור חומות השמרנות וההיבדלות, ממצאי מחקר זה מראים כי שינוי זה אינו תהליך ליניארי באופיו; הוא כולל בתוכו תנועות של התקרבות לצד התרחקות, התערות לצד קריאה לחיזוק ההיבדלות ואימוץ פרקטיקות מודרניות בד בבד עם העמקת השמרנות. ניתוח השיח בשבועון "משפחה" מראה כי החרדים מתמודדים גם עם החברה הכללית בדרכים שונות ומגוונות ומטפחים יחס דו-ערכי כלפי ערכיה ואורח חייה של החברה הישראלית החילונית. יתר על כן, דומה כי לא זו בלבד שהשיח התקשורתי של "משפחה" מגלם את הלכי הרוח והאידאולוגיות המשתנים בחברה החרדית, אלא הוא גם תורם ליצירת קבוצות החותרות לשינוי, כגון ה"חרדים החדשים", ולחיזוקן. מתן במה פומבית לקולו של החרדי החדש כמי שמגלם אורח חיים ראוי ונורמטיבי הנו נדבך בתהליך מיסודה של תופעה חברתית שאפשר שהייתה קיימת גם בעבר, אך התנהלה הרחק מאור הזרקורים ללא לגיטימציה ציבורית. עם זאת, האסטרטגיות של העיתון אינן חד-כיווניות ואינן מכוונות באופן בלעדי להובלת שינוי דרסטי, אלא מכירות במורכבות החברתית ולכן מאפשרות הסתגלות הדרגתית לתמורות הללו.

המתח בין ערכי המודרנה החילונית לבין השמרנות הדתית מגולם בזהות ההיברידית של השבועון "משפחה" ובערכיו המקצועיים. בהיותו סוג של עיתונות אלטרנטיבית בתוך הקשר תרבותי שמרני במיוחד, הוא מציע מודל ייחודי של "התנגדות ללא אידאולוגיה", התנגדות שאיננה מתבטאת בהכרח בעימות חזיתי עם ההגמוניה, אלא בחתרנות סמויה ועקיפה שנועדה לשנות דפוסיים חברתיים מבלי לקעקע את יסודות החברה. השבועון מאמץ אפוא מחד גיסא נורמות פרופסיונליות מקובלות בחברה החילונית, כדוגמת השאיפה לאובייקטיביות והרצון להשמיע קולות שונים ומגוונים – ערכים שאינם מקובלים בתקשורת החרדית, ומאידך גיסא הוא שואף לגושפנקא רבנית והלכתית. דו-ערכיות זו באה לידי ביטוי גם בשיח של "משפחה", המשלב בו-זמנית דימויים ומטפורות השאובים מהעולם ההלכתי ומהעולם החילוני, כגון הימנעות מהצגת תמונות של נשים או הצגת עולם התורה כאידאל לצד שימוש בשפה השאולה מהעולם התעסוקתי המודרני (למשל, "מקפצה להצלחה"). פרקטיקות עיתונאיות אלו משמשות את קוראי

⁵⁰ חיים זיכרמן ולי כהנר *חרדיות מודרנית: מעמד ביניים חרדי בישראל*, לעיל ה"ש 3.
⁵¹ ראו לעיל בה"ש 28, ה"ש 30 וה"ש 31 רשימה של חוקרים העוסקים בתחום.

העיתון, בכלל, ואת הקהילות האלטרנטיביות למיניהן, בפרט, במשא ומתן מורכב ורב-ממדי על הזהות התרבותית שלהם ועל מיצובם גם בחברה החרדית וגם בזו החילונית.

במחקר זה זיהינו ארבע אסטרטגיות עיתונאיות המשמשות ככלים שיחיים (דיסקורסיביים) במשא ומתן על זהות חרדית חדשה, ואשר משקפות את המורכבות המאפיינת תהליך שינוי שאיננו ליניארי. האסטרטגיות הללו ממחישות לא רק את האופי הדינמי של ההתנגדות בתוך הקהילה החרדית, אלא את ההבניה של זהות ספית (לימינלית), אשר מאפשרת לחרדי החדש להשתייך לקהילה החרדית ובו בזמן גם ליהנות מהיבטים שונים של העולם החילוני. ספיות זו מניחה אפשרות לאמץ ערכים ואורחות חיים שונים ואף סותרים, ולפיכך היא נושאת איום פוטנציאלי ממשי בעולם חרדי הדוגל בראייה דיכוטומית של "נכון" ו"לא נכון".

ארבע האסטרטגיות שהוצגו לעיל קוטלגו על בסיס מידת האיום שהן מציבות על הסדר החברתי הקיים במגזר החרדי: אסטרטגיית הריכוך משקפת את הקבלה של ערכי ההגמוניה המסורתית בהציעה סדיקה ראשונית בלבד שלהם; אסטרטגיית השעטנו השיחי מאפשרת השמעת קולות אלטרנטיביים, שמקצתם מתנגשים בגלוי עם הערכים ההגמוניים; אסטרטגיית ההתגרות המכוונת מחריפה את העימות עם ההגמוניה במאבק חזיתי ישיר; ואילו האסטרטגיה של טריוויאליזציה הנה האתגר המאיים ביותר משום שהיא מבנה את המובן מאליו החדש, שעל פיו רכישת השכלה אקדמית חילונית היא "נורמלית" ו"טבעית". עם זאת, ניתן היה לקטלג אסטרטגיות אלו גם באופנים שונים, למשל בהתאם למידת הפלורליזם והרב-קוליות שהן מבטאות, מידת ההבחנה בין "אנחנו" (החרדים) ל"הם" (החילונים) או עומק החלחול של הערכים הליברליים שהאסטרטגיות מגלמות. ואולם, חשוב מכך, אנו מניחות כי דווקא השימוש הבו-זמני בכל ארבע האסטרטגיות הוא שמגביר את האפקטיביות שלהן ואת מידת האיום שלהן על הסדר החברתי הקיים, ולפיכך הן שהופכות את השבועון "משפחה" לסוכן לשינוי חברתי משמעותי. עם זאת, ייתכן כי בעתיד יתגלו אסטרטגיות מסוימות כאפקטיביות יותר מאחרות או כמתקבלות יותר מאחרות, ולכן הן ייעשו דומיננטיות יותר מאחרות. בו-זמניות זו עשויה לשקף אופני התנגדות ברגע היסטורי מסוים, אך יש להניח כי הדינמיות של החברה החרדית עשויה להביא לתמורות עתידיות בבחירת האסטרטגיות האפקטיביות יותר או לפיתוחן של אסטרטגיות נוספות.

באופן טבעי, שאלות רבות נוספות נותרו ללא מענה בשל התמקדות המחקר בזירה מסוימת, ולכן ראוי להרחיב את היריעה במחקרים עתידיים ולבחון מגוון רחב יותר של שאלות כמו: האם האסטרטגיות שנמצאו במחקר זה מתקיימות גם באמצעי תקשורת חרדיים אחרים (כגון "יתד נאמן" או "בחדרי חרדים"), או שמא אלה מפתחים אסטרטגיות שונות להתמודדות עם התמורות בחברה? באיזו מידה דימויים וייצוגים עיתונאיים אחרים (כגון תמונות, פרסומות וכו') מחזקים או השיח ההגמוני או מחלישים אותו? מה מידת הדמיון בין נשים לגברים בקבלת השיח האלטרנטיבי שנחשף במחקר זה וכיצד נתפסים ומעובדים מסרים אלטרנטיביים אלו בקהלי היעד החרדיים השונים? מהי ההשפעה של השיח העיתונאי החילוני והפרקטיקות הפרופסיונליות הנהוגות בתחום זה על העיתונות החרדית (ובכלל זה כניסתן של נשים לתחום זה)? ועוד.

מאמר זה פותח צוהר לחשיבה מחודשת של קובעי המדיניות הציבורית בסוגיות שונות הקשורות באוכלוסייה החרדית ושילובה בהשכלה הגבוהה ובשוק העבודה, שכן הוא חושף קולות מגוונים שאינם

נשמעים דיים במרחב הציבורי הכללי ולכן אינם מובאים בחשבון בתהליכי קבלת החלטות. המחקר חשף את הדיאלוג הפנימי בתוך החברה החרדית, הנתפסת לעתים קרובות כהומוגנית או כנשלטת באופן מוחלט על ידי ההנהגה הרבנית והפוליטית השמרנית, ומציע להגביר את ההקשבה לניואנסים ולתסיסה הפנימית בתוככי הקהילה. התפוצה הרחבה של השבועון "משפחה" מעידה על כך שאין זו תופעה שולית ופריפריאלית, אלא היא משקפת הלכי רוח נפוצים ושכיחים יותר מכפי שנראה לצופה מבחוץ. קובעי המדיניות חייבים להביא בחשבון את העובדה שבמאבקים ציבוריים מול החברה החילונית הקולות החתרניים וההטרונגניות הפנימית נאלמים ומיטשטשים, אולם קולות אלו קיימים ונשמעים היטב בתוך הקהילה ואף מחייבים את ההנהגה הרבנית לנהל עמם דו-שיח.